
KORA ÚJKOR

Előterjesztés a Magyar Királyság igazgatására (1688–1690)

Kevés olyan forrása van a magyar történelemnek, amelyet annyit bíráltak volna, mint az *Einrichtungswerket*. Nem azért, mintha hitelességéhez a legcsekélyebb kétség is férne, összeállításának körülményei, az abban résztvevő személyek jól ismertek. A bírálat tárgya a dokumentum tartalma, célkitűzése. Ezt a negatív megítélést csak fokozza, hogy kevés olyan szereplője volt a magyar politikai történelemnek, akit annyi kritika ért volna, mint a nevezett forrás összeállításának kezdeményezőjét, a munkálatok irányítóját, Kollonich Lipótot (1671-től a Magyar Kamara elnöke, 1685-től győri püspök, 1688-tól kalocsai érsek). Bár elítélésének mértéke nem éri el a lakosságot nyíltan pusztító ellenséges (török), vagy netalántán szövetséges (császári) hadvezetők (mint mondjuk Caraffa generális) népszerűtlenségét, az *Einrichtungswerk*ben lefektetett, Magyarország további sorsát meghatározó, vagy legalábbis annak vélt negatív szándékok nyomasztó terhétől sem közvéleményünkben, sem a történetírásnak a közvéleményt meghatározó irányzatában nem tud szabadulni. A bírálatok alapvetően abból a – nem éppen alaptalan – felfogásból származnak, hogy az *Einrichtungswerk* a Habsburg hatalom Magyarországot alávetni szándékozó politikája sarokköve volt. A kritikák egy részének engesztelhetetlenségéhez, egyoldalúságához azonban egy sor tévedés, az eddig teljességében soha nem publikált forrás nem ismeréséből, vagy hiányos ismeretéből fakadó félreértés is hozzájárult.

Ennek a hiánynak jövőbeli elhárításában segíthet a rangos német kiadónál megjelentetett vaskos kötet. Bár a címben külön nem szerepel, a *Forschungen...* sorozatban (annak 39. köteteként) megjelent munkát alapvetően forráskiadványnak szánták. A megvalósítás azonban az *Einrichtungswerk* hiteles, szöveghű közlésénél sokkal többre vállalkozott. A dokumentum szövegének 160 lapjánál bővebb terjedelmet (210 lapot) foglal el a többi forrás: egy általánosabb függelék (Kollonich megbízása a berendezkedés terveinek kidolgozására, Lipót király utasítása a kancellária számára, a berendezkedésre vonatkozó további tervezetek, pl. Esterházy Pál herceg

berendezési tervezete stb., összesen 80 lap terjedelemben), amit az *Einrichtungswerk* létrejöttéhez kapcsolódó további források (a koronatanács ülésének jegyzőkönyvei, az *Einrichtungswerk* előzetesen bemutatott kivonata – *Compendiuma*, 90 lap), majd a berendezkedés kivitelezéséhez kapcsolódó iratok követnek (20 lap). Bár maga az *Einrichtungswerk* a kötetnek valamivel kevesebb, mint egyharmadát teszi ki, a források összességükben végül az összerjedelemnek közel háromnegyedére rúgnak. A maradék egynegyedet *Varga J. János* Bevezetője (75 lap), *Kalmár Jánosnak az Einrichtungswerk* szempontjait a XVIII. század elején a töröktől visszafoglalt Temesköz (Bánság) berendezésében vizsgáló tanulmánya (5 lap), valamint helység- és személynévmutató, a földrajzi nevek többnyelvű mutatója, továbbá a két szerkesztő fejezeteinek hat nyelven (német, magyar, angol, szlovák, szerb, román) közölt viszonylag rövid összefoglalója egészíti ki.

Persze hiába jut hozzá a kutató a két szerkesztő tanulmányának kivonatahoz akár hat nyelven is (amelyek között megtalálhatja anyanyelvét, vagy valamelyik világnyelvet), ha a források tanulmányozásakor nem nélkülözheti legalább két nyelv alapos ismeretét. Ezek egyike a német, amelyen maga az *Einrichtungswerk* született, bár ez esetben is problémát jelenthet, hogy korántsem a ma ismert és beszélt nyelvről van szó, hanem egy annál régebbi, archaikusabb változatról. A nyomtatott megjelentetés persze a kutatónak nemcsak abban jelenthet könnyebbséget, hogy az adott forrást nem kell levéltárban böngészgetnie, hanem abban is, hogy a német kézírás régies – gótikus – betűit nyomtatott betűformákban tekintheti át. A szerkesztők a mai nyelvtől leginkább eltérő idegen kifejezéseket lábjegyzetekben magyarázták, akár csak a korabeli szövegek maitól eltérő helységelnevezéseit. Az *Einrichtungswerk*hez kapcsolódó források zöme azonban latin nyelvű, így ennek a nyelvnek az ismerete is nélkülözhetetlen a tervezet előkészítésének, megalkotásának és részleges kivitelezésének megismeréséhez és megértéséhez. A két szerkesztő arról sem feledkezett el, hogy a hazai kutatók előtt ismert, de a magyar történelemben kevésbé járatos idegen olvasók előtt nem ismert tényekről, történelmi személyiségek legfontosabb életrajzi adatairól a szövegben rövid kitérő formában, vagy lábjegyzetekben tájékoztasson.

Azt, hogy az *Einrichtungswerk* jelentőségét, szerepét valóban felmérhessük, a kötet elejére és végére illesztett két tanulmány segíti elő. Azt a kutatók eddig is tudták, hogy az *Einrichtungswerk* (teljes címének fordítása: A Magyar Királyság Berendezésének Munkálata) a török alól felszabaduló, újra egyesítendő ország helyreállításának sokoldalú tervét foglalta magába. Keletkezésekor a kortársak már láthatták a felszabadító háború legnagyobb sikereit (Buda visszavétele, 1686, a nagyharsányi csata, 1687, Belgrád

visszafoglalása 1688), de a háború végét, az annyira várt békekötést még jócskán elodázta, hogy a császárság kétfrontos háborúra kényszerült. XIV. Lajos francia király ugyanis – nehogy a balkáni országok felszabadításával Bécs európai befolyása túlságosan is megnövekedjen – 1688-ban támadást indított a Német Birodalom nyugati határai ellen. Az oszmán hatalom így az 1690-es évek elején nemcsak a Balkánon elvesztett területeit foglalhatta vissza, hanem Magyarország déli vidékeit is újra hadszíntérré tudta tenni. (A háborút végül eldöntő, közel évtizeddel későbbi, 1697-i zentai csatát újra Magyarország területén kellett megvívni.) Csak lassan, nem feltétlenül megnyugtató módon tisztázódott az Erdélyi Fejedelemség sorsa is, elszakadását a török befolyástól még az 1690-es években is több fenyegetés érte.

Varga J. János bevezetője arra figyelmeztet, hogy az *Einrichtungswerk* összeállítóinak több lehetőséget is figyelembe kellett venniük. A legkevesebb, amit tehetek, a fokozott óvatosság volt. A Habsburg udvarhoz közelálló körökben több tervezet is született a részben visszafoglalt, részben visszafoglalandó Magyarország beillesztésére a birodalomba. A XVII. század utolsó négy évtizedében megszakításokkal ugyan, de folyamatosan pusztító török háborúk nemcsak a szokásos hadművelési teret (Magyarországot és Erdélyt) merítették ki, hanem – elsősorban a török 1683-i ausztriai betörése, Bécs ostroma idején – az osztrák tartományoknak is tetemes kárt okoztak. Varga azonban kiemeli, hogy – bár a tervezetek elsősorban az utóbbiak (azaz az örökös tartományok) érdekeit képviselték –, azt az udvarnak is be kellett látnia, hogy Magyarország helyzete nem lehetett mellékes Ausztria szempontjából sem. A török a szomszédságban maradt, a hadsereg fenntartásához pedig szilárd gazdaságra, teherbíró népességre volt szükség. Magyarország helyreállítása tehát a Birodalom mindkét felének kölcsönös érdeke volt.

Az *Einrichtungswerk* öt fejezete a felső szintű közigazgatás és igazságszolgáltatás megújításának (*Iustitiarum*), a vallások (*Ecclesiasticum*), a kormányzás (*Politicum*), a hadsereg (*Militare*) valamint a gazdaság (*Camerale*) területeire vonatkozó javaslatokat foglalja magába. (Az elején található még néhány oldalt a Magyar Udvari Kancellária újjászervezéséről is.) Az egyes fejezetekbe sorolt ügyek kifejtése azonban jóval bővebb annál, mint amit címük sejtet. A vallási fejezet a protestánsokkal, a befogadott, valamint a túrt vallásokkal szembeni eljárásokkal foglalkozik. A kormányzási fejezetbe az oktatás, az egészségügy, a posta feladatai mellett a súlyok és mértékek egyesítésének szükségessége is belefér. (Külön érdekességet jelenthet az – elsősorban az öltözködésben megnyilvánuló – luxus korlátozását célzó néhány sornyi passzus, 146.) A katonai ügyek a beszállásolásra, a

zsoldfizetésre is tesznek javaslatot. A leghosszabb, közel száz lap terjedelmű a gazdasági fejezet, amelyben a visszaszerzett birtokok sorsa, az adózás javítása, a vámok és illetékek megújításának igénye szerepel.

Az *Einrichtungswerk* a Habsburg Monarchiában egyik érintett oldalon sem váltott ki elismerést. Részleteit Varga J. János bevezető tanulmánya ismerteti. A császári főhivatalnokok eddigi munkájuk bírálatát sérelmezték, Antonio Caraffa főhadbiztos például a főhadbiztosság visszaéléseinek leleplezését. Álláspontját erősítette, hogy Kollonich az *Einrichtungswerk* munkálatain kívül is keményen ostromozta a Magyarországon harcoló és áttelelő császári katonaság önkényeskedését és túlkapásait. A magyarországi politikai élet vezetői (Esterházy Pál nádor és Széchényi György esztergomi érsek) a hazai egyház ill. a nemesség kiváltságainak tervezett megcsorbítását – utóbbiak adómentességének, valamint az igazságszolgáltatásban élvezett előjogaiknak javasolt megszüntetését – fájtlalták. Mindkét felet irritálta a tervezet rokonszenve a parasztsággal, pedig az csak a paraszti terhek elfogadható szinten tartását pártolta volna. Kollonich ráadásul egy súlyos taktikai hibát is elkövetett (73–74.). Még mielőtt a császár jóváhagyta volna a tervezetet, vagy annak bizonyos részeit, a Magyar Kancellárián keresztül tervezete bizonyos részeinek végrehajtására utasította a megyéket. Az udvarnak szinte kapóra jött, hogy a franciák ellen viselt háború miatt elhalaszthatták az *Einrichtungswerk* részletesebb vizsgálatát, s ezáltal kitérhetek a javaslatok gyors bevezetése elől.

Varga J. János bevezető tanulmányának historiográfiai részében oszlatja el azokat a félreértéseket, amelyek az *Einrichtungswerk* korábbi értékeléseibe becsúsztak. Úgy véli, hogy a munkában képviselt berendezkedés mindenképpen tompítást jelentett volna a bécsi abszolútizmus 1670-es évekbeli erőszakos kísérleteihez képest (71.). Az ország helyreállítása azonban mindenképpen megkövetelte az erős beavatkozást, ha kellett, a nemesség érdekeinek sérelmére is. A tanulmány cáfolja Kollonich nyílt magyarellenességének vádját, hiszen a *Politicum* fejezet bármely nép bevándorlását ösztönzi, s nem germanizálni akar, hanem a lakosság számát növelni. Az kétségtelen, hogy a bécsi kameralisták Magyarországnak – az iparosodottabb örökös tartományokkal szemben – a mezőgazdasági termelésben szántak komoly szerepet, ami gazdaságilag egyenlőtlen, de nem gyarmati sorsot eredményezett volna. A politikai és gazdasági szempontok magyarozatásával ellentétben a tanulmányíró maga sem próbálkozik a tervezetnek a rekatolizálásra irányuló (ellenreformációs) törekvéseinek és zsidóellenességének cáfolatával ill. ennek védelmével, amit a tervezet súlyos teherterelésének tekint (76. lap). Bevezető tanulmányában a szerző aszerint csoportosítja az *Einrichtungswerk*

javaslatait, hogy mi az, ami belőle a következő évtizedekben megvalósult, ill. mi az, ami megvalósulatlan maradt (77.). Arra a következtetésre jut, hogy a mérleg pozitív oldalán áll a Magyar Kancellária átszervezése, a választási unió a görögkeleti ruténokkal, az ország újratelepítésének és a töröktől visszavett területek értékesítésének néhány mozzanata, az 1723-i törvények közül a bírósági szervezet átfogó reformját, a betelepítést, valamint az ipar és kereskedelem részleges fejlesztését illető szabályok. Nem került viszont sor a nemesi jogokat összegző *Tripartitum* felülvizsgálatára, az ipar átfogó fejlesztésére, valamint a nemesség megadóztatására. Saját megállapítása szerint az *Einrichtungswerk* két korszak határán állt. Egyes javaslataim még a XVII. századi abszolútizmus szelleme uralkodott, ugyanakkor olyan előremutató gondolatokat is felvetett, amelyek részben az 1720-as években, a Rákóczi szabadságharc után konszolidálódó Magyarországon merültek fel újra, részben pedig száz év múlva, a francia forradalom is csak ágyúszóval és guillotinnal tudott megvalósítani. A mérleg nyelve tehát szerinte pozitív irányba mozdul.

Az *Einrichtungswerk*-ben megfogalmazott elképzelések realitását igazolhatja az is, hogy – amint ezt a kötet végén található rövidebb tanulmányában Kalmár János kimutatja – a bécsi udvar sok elemét valósította meg, amikor az 1716/1717-i török háborúban visszafoglalt, kamarai igazgatás alá vont Temesköz (Bánság) berendezésében alkalmazta azokat. A recenzióknak teret adó folyóirat debreceni kötődése, valamint saját helyi voltom miatt nem hagyhatom említés nélkül, hogy az *Einrichtungswerk* korábbi kiadási terveit a szerkesztők *Baranyai Bélának*, a Debreceni (m. kir. Tisza István) Tudományegyetem két világháború közötti jogász professzorának 87 évvel korábban elkezdett forrásgyűjtésével, majd publikáció-előkészítő munkájával indítják. A professzor halála a II. világháború forgatagában, majd anyaga nagy részének elkallódása visszavetette a publikálást, amit a háborút követő politika amúgy sem talált időszerűnek. Néhány részletközlésen túl kudarcba fulladtak a későbbi évtizedek próbálkozásai is, amelyek az *Einrichtungswerk*-et ért bírálatokat enyhíthették volna. Ezért is vált egyre sürgetőbbé a hiteles, szövegkritikának alávetett publikálás.

Az *Einrichtungswerk*-ben így összességében egy körültekintő, alapos, összegzője (Kollonich csak vezetője volt az összeállító albizottságnak) széles látókörét tükröző tervezetet kell látnunk, amit bizony a kortársaknak is magasabbra kellett volna értékelnük. Ezt az elismerést szándékozik most megadni szövegének teljes kiadása. A tervezet szándékának elismerése természetesen nem jelentheti azt, hogy a bécsi udvar XVII. századvégi politikáját is helyeselnünk kellene. Bármennyire is igyekszik mérsékelni a kötet

a Habsburg hatalom berendezkedési terveinek, s azok megvalósításának negatívumait Magyarország számára, e néhány évtized teljes felmentése nekik sem sikerülhet. Bármennyire is kedvező volt a hódoltsági terület kiszakítása az oszmán uralom alól s Magyarország újra bekapcsolása az európai fejlődési vonalba, bármennyire is megérdemlik a felszabadító háború hősei tetteik elismertetését, mindez nem feledtetheti azt a pusztulást, azt a nyomorúságot, amivel ez a háború járt. Kollonich Lipót érsekben azonban – bár kétségtelenül nem tartozott a korszak rokonszenves alakjai közé – ne keressünk bűnbakot.

A kötethez *Christian Lübke* professzor, a lipcsei Geschichtswissenschaftliches Zentrum, Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas igazgatója, és *Glatz Ferenc* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója írt közös bevezető-köszöntőt. A kiadó részéről pedig mindenképpen megtisztelő gesztust jelenthet, hogy az immár klasszikussá vált sorozat új alsorozatát, amely forrásokat jelentet meg, a magyar történelem egyik jelentős dokumentumával indította.

Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690) Herausgegeben von János Kalmár und János J. Varga; Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Band 39 – Quellen – Band I. Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2010. 514.

Ifj. Barta János